

**AYOL KONSEPTI: LINGVOMADANIY, KOGNITIV VA SEMIOTIK
TALQINDA****Halimova Laziza Firuzovna***Lingvistika: o‘zbek tili 2-kurs magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ayol konsepti lingvomadaniy, kognitiv va semiotik talqin doirasida kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek til-madaniyat makonida ayol obrazining konseptual yadrosi, periferiyasi hamda belgilar tizimidagi reprezentatsiya mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Metodologiya sifatida konseptual tahlil, freym va skript modellashtirish, metafora va metonimiya tahlili, semiosferaviy yondashuv hamda diskursiv-semantik kuzatuv qo‘llanildi. Materiallar sifatida badiiy matnlar, paremiologik birliklar, ommaviy axborot va kundalik nutq namunalari tanlab olindi. Ilmiy yangilik ayol konseptining uch tekislikdagi integrativ modeli taklif etilgani, lingvomadaniy qadriyatlar kognitiv sxemalar bilan bog‘langan holda izohlangani va semiotik kodlar orqali ijtimoiy mazmunlarning barqarorlashuvi ko‘rsatilganidadir. Natijalar ayol konsepti ko‘p qatlamli bo‘lib, axloqiy-normativ, emotsional-evaluativ va identifikatsion komponentlar uyg‘unligida shakllanishini asoslaydi.*

Аннотация. *В статье женский концепт анализируется в рамках комплексного подхода, объединяющего лингвокультурную, когнитивную и семиотическую интерпретации. Цель исследования состоит в выявлении концептуального ядра и периферии образа женщины в узбекском языке и культуре, а также механизмов его репрезентации в системе знаков. Методология включает концептуальный анализ, фреймовое и скриптовое моделирование, анализ метафоры и метонимии, семиосферный подход и дискурсивно-семантическое наблюдение. Материалом послужили художественные тексты, паремиологические единицы, фрагменты медийного дискурса и образцы повседневной речи. Научная новизна заключается в предложении интегративной модели женского концепта на трех уровнях, в объяснении связи лингвокультурных ценностей с когнитивными схемами и в демонстрации того, как семиотические коды стабилизируют социальные смыслы. Полученные результаты показывают многослойность концепта женщины и взаимодействие нравственно-нормативного, эмоционально-оценочного и идентификационного компонентов.*

Annotatsion. *This article examines the concept of woman through an integrated framework combining linguocultural, cognitive, and semiotic interpretations. The study aims to identify the conceptual core and periphery of the woman image in Uzbek language and*

culture, and to describe key mechanisms of its representation within sign systems. The methodology employs conceptual analysis, frame and script modeling, metaphor and metonymy analysis, a semiosphere-oriented approach, and discourse-semantic observation. The dataset includes selected literary texts, paremiological units, media discourse fragments, and samples of everyday speech. The scholarly novelty lies in proposing an integrative three-level model of the concept, in explaining how linguocultural values are grounded in cognitive schemas, and in showing how semiotic codes stabilize and transmit socially significant meanings. The results demonstrate the multilayered structure of the concept of woman, formed through the interaction of moral-normative, emotional-evaluative, and identity-related components that shape culturally salient interpretations.

Kalit so‘zlar. ayol konsepti; lingvomadaniyat; kognitiv model; semiotik kod; metafora; freym; diskurs

Ключевые слова. женский концепт; лингвокультура; когнитивная модель; семиотический код; метафора; фрейм; дискурс

Keywords. concept of woman; linguoculture; cognitive model; semiotic code; metaphor; frame; discourse

Kirish. Tilshunoslikning zamonaviy bosqichida konsept tushunchasi lingvistik birliklarning faqat nominativ yoki grammatik xususiyatlarini emas, balki ularning madaniy xotira, ijtimoiy tajriba va mental modellar bilan bog‘lanishini ochib beruvchi markaziy kategoriyaga aylandi. Ayniqsa, genderga daxldor konseptlar, jumladan ayol konsepti, til orqali uzatiladigan qadriyatlar tizimi va ijtimoiy me‘yorlarning shakllanishida muhim indikator sifatida namoyon bo‘ladi. Ayol obrazining nutqda va matnda ko‘rinishlari bir vaqtning o‘zida uch sathda faoliyat ko‘rsatadi: birinchidan, lingvomadaniy sathda u urf-odat, axloq, oila va ijtimoiy rollar bilan bog‘langan qadriyatlar majmuini ifodalaydi; ikkinchidan, kognitiv sathda u freym, skript va prototiplar orqali tartiblangan bilimlar tizimi sifatida ishlaydi; uchinchidan esa semiotik sathda ayol belgi sifatida turli kodlar, jumladan kiyinish, xulq-atvor, murojaat shakllari, marosimlar va matnlar tarmog‘ida ma‘no hosil qiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, global kommunikatsiya sharoitida an‘anaviy semantik stereotiplar yangilanmoqda, biroq bu yangilanish ko‘pincha til birliklari va diskurslarda barqaror yashab qolayotgan qadriyat qatlamlari bilan murakkab munosabatga kirishadi. Shuning uchun ayol konseptini faqat leksik-semantik birliklar bilan chegaralab o‘rganish yetarli emas; u integrativ talqin, ya‘ni lingvomadaniy, kognitiv va semiotik tahlilni birlashtirishni talab qiladi.

Mavjud tadqiqotlarda konseptni madaniyat va til tutashgan nuqtada izohlash an‘anasi konseptosfera haqidagi nazariy qarashlar bilan boyigan bo‘lsa [1], kognitiv yondashuv

konseptni inson tajribasining mental strukturalari orqali modellashtirish imkonini berdi [2]. Shu bilan birga, madaniyatni belgilar tizimi sifatida ko‘ruvchi semiotik paradigma ma‘nolarning faqat so‘zda emas, balki turli belgilar va matnlar o‘zaro aloqasida ishlab chiqilishini asoslaydi [3]. O‘zbek tilshunosligida ham lingvomadaniyat va kognitiv semantika doirasida konseptlarning tadqiqi faollashib, milliy qadriyatlarning til vositasida ifoda lanishi masalalari yoritildi [4]. Biroq ayol konseptining uch tekislikda bir butun model sifatida izchil tasvirlanishi, ayniqsa semiotik kodlarning kognitiv sxemalar bilan bog‘lanish mexanizmlari hali yetarli darajada umumlashtirilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek til-madaniyat makonida ayol konseptining integrativ modelini ishlab chiqish, uning konseptual yadrosi va periferiyasini ajratish hamda semiotik reprezentatsiya kanallarini tavsiflashdan iborat. Vazifalar sifatida: ayol konseptining lingvomadaniy qiymat komponentlarini aniqlash; kognitiv freym va skriptlar asosida strukturani modellashtirish; metafora va metonimiya orqali baholovchi qatlamlarni ko‘rsatish; hamda semiotik kodlar yordamida ijtimoiy ma‘nolar qanday mustahkamlanishini izohlash belgilandi. Ilmiy yangilik integrativ tahlilning konseptual sxemasini taklif etish, uch sathdagi natijalarni yagona izoh tizimida sintez qilish va ayol konseptining barqaror hamda o‘zgaruvchan elementlarini farqlash bilan asoslanadi. Amaliy ahamiyat esa til ta‘limida, tarjima va madaniyatlararo kommunikatsiyada, shuningdek, diskurs tahlili va matnshunoslikda genderga oid ma‘no ishlab chiqish mexanizmlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot materiallari va metodlari. Tadqiqot materiali sifatida turli janr va diskurslarga mansub matnlar korpusi tanlandi: o‘zbek badiiy adabiyotidan tanlab olingan epik va lirika namunalari ayol tasvirlari, paremiologik fondga kiruvchi maqol va matallar, ommaviy axborot matnlaridagi (intervyu, reportaj, ijtimoiy-maishiy mavzudagi maqolalar) ayolga doir nominatsiyalar, shuningdek kundalik og‘zaki nutqdan qayd etilgan murojaat va baholash birliklari. Material tanlashda bir tomondan an‘anaviy madaniy qatlamni, ikkinchi tomondan zamonaviy kommunikativ odatlarni qamrab olish mezoni asos qilib olindi. Nazariy poydevor konseptni madaniy va kognitiv birlik sifatida talqin qiluvchi yondashuvlar bilan belgilanadi: konseptual tahlil yordamida yadroviy semalar va periferik assotsiatsiyalar ajratildi; freym tahlili orqali ayol konsepti bilan bog‘liq tipik rollar, atributlar va situatsiyalar (masalan, oila, tarbiya, mehnat, munosabat) model qilindi; skript modellashtirish esa marosimiy va kundalik vaziyatlarda ayolning kommunikativ xatti-harakatini ketma-ketlik sifatida tavsiflashga imkon berdi [2]. Metafora va metonimiya tahlili baholovchi va emotsional qatlamni aniqlashda qo‘llanildi, chunki ayol obrazining idealizatsiya yoki tanqidga moyil bo‘lgan talqinlari ko‘pincha ko‘chma ma‘no mexanizmlari orqali mustahkamlanadi.

Semiotik talqin madaniyatni belgilar tizimi sifatida ko‘ruvchi nazariy qarashlarga tayandi: ayolga oid ma‘nolar faqat leksik birliklarda emas, balki kiyim, marosim, tana tili, murojaat

shakllari, uy-joy makoni kabi kodlar orqali ham uzatilishini inobatga oldik [3]. Diskursiv-semantik kuzatuv metodi esa matnlarning pragmatik yo‘nalishi, muallif pozitsiyasi va auditoriya kutishlari bilan bog‘liq ma‘no siljishlarini qayd etishga xizmat qildi. Metodologik tanlovning ilmiy asoslanganligi shundaki, ayol konsepti ko‘p qatlamli bo‘lib, uni faqat bitta metod bilan tasvirlash konseptual to‘liqlikka erishishga yetarli emas; integrativ metodlar majmui esa turli sathlarda olingan kuzatuvlarni bir-birini tekshiruvchi dalil sifatida uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Natijalar. Tahlil natijalari ayol konseptining konseptual yadrosi uch asosiy komponentdan tarkib topishini ko‘rsatdi: ijtimoiy-rol komponenti, axloqiy-normativ komponent va emotsional-evaluativ komponent. Ijtimoiy-rol komponenti ayolni oila va jamiyat tuzilmasida muayyan vazifalar bilan bog‘laydi; bu qatlamda ona, turmush o‘rtog‘i, qiz, opa-singil kabi identifikatorlar markaziy o‘rin egallaydi. Axloqiy-normativ komponent ayol xulqining me‘yoriy talqinlarini jamlaydi: ibo, andisha, sadoqat, mehr, sabr kabi qadriyatlar konseptual yadroga yaqin joylashadi va baholash mezonlarini belgilaydi. Emotsional-evaluativ komponent esa ayol obrazining ijobiy va salbiy baholanishi, idealizatsiya va stereotiplashuv mexanizmlari bilan ifodalanadi; bunda ko‘chma ma‘no birliklari va intensiv baholovchi sifatlar periferiyani kengaytiruvchi resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Freym tahlili ayol konsepti atrofida bir necha barqaror freymlar to‘plamini ajratishga imkon berdi. Oila freymi doirasida ayolning uy makoni, qarindoshlik tarmog‘i, tarbiya va g‘amxo‘rlik faoliyati bilan bog‘langan slotlar ustunlik qiladi. Mehnat va ijtimoiy faoliyat freymi esa zamonaviy diskurslarda faolroq ko‘rinib, kasbiy identifikatsiyalar, ta‘lim va jamoaviy mas‘uliyat slotlarini kuchaytiradi. Marosimiy skriptlar tahlili ayolning to‘y, mehmondorchilik, ta‘ziya va bayram kabi vaziyatlarda kommunikativ va xulqiy ketma-ketliklar orqali belgilanishini ko‘rsatdi; bunday skriptlarda ayol ko‘pincha tartib, muvofiqlashtirish va emosional iqlimni boshqarish funksiyalariga yaqinlashtiriladi. Metaforik modelda ayol konsepti ko‘pincha manba sohalari sifatida nur, gul, ziyo, mehr kabi idealizatsion domenlar bilan bog‘lanadi; metonimik mexanizmlarda esa ayol ko‘pincha atribut yoki makon orqali nomlanadi, bu esa uning ijtimoiy rolga qattiq ulanib qolish holatlarini qayd etadi.

Semiotik tahlil ayol konseptining belgilar tizimida uch turdagi kodlar orqali barqarorlashishini ko‘rsatdi. Birinchisi verbal kod bo‘lib, murojaat va atash birliklari orqali ijtimoiy masofa, hurmat darajasi va yaqinlik parametrlari belgilandi. Ikkinchisi paraverbal va kinestetik kod bo‘lib, ohang, sukut, qarash, tana holati kabi vositalar ayolga nisbat beriladigan andisha va muloyimlik kabi mazmunlarni ko‘taradi. Uchinchisi predmet-makon kodi bo‘lib, kiyim, ro‘zg‘or buyumlari, uy ichki makoni kabi belgilar ayol identifikatsiyasining madaniy senariylarini ishlab chiqadi. Natijalarda, shuningdek, ayol konseptining periferiyasida

ziddiyatli birliklar mavjudligi qayd etildi: bir tomondan, an’anaviy normativlikni mustahkamlovchi baholashlar, ikkinchi tomondan, zamonaviy individuallik va agentlikni aks ettiruvchi yangi diskursiv nominatsiyalar birgalikda yashaydi. Bu holat konseptning dinamik tabiatini, ya’ni yadroning nisbatan barqarorligi va periferiyaning tezroq yangilanishini ko’rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar konseptni lingvomadaniy birlik sifatida ko’ruvchi yondashuvlar bilan mos keladi: ayol konseptining yadrosida qadriyatlar va me’yorlar jamlanishi konseptosferaning madaniy xotira funksiyasini tasdiqlaydi [1]. Biroq faqat qadriyatlar ro’yxatini sanab o’tish ayol obrazining mental ishlov mexanizmini to’liq izohlab bermaydi; kognitiv tahlil ko’rsatganidek, bu qadriyatlar freym va skriptlar orqali situativ tarzda faollashadi va konkret nutqiy vaziyatlarda qayta konfiguratsiya qilinadi. Shuningdek, natijalardagi metaforik idealizatsiya tendensiyalari kognitiv metafora nazariyasida qayd etilgan tajriba domenlari o’rtasidagi xaritalashuvni eslatadi, ya’ni ijtimoiy -axloqiy sifatlar ko’pincha jismoniy yorug’lik, noziklik yoki tabiat obrazlari orqali tushuntiriladi [2]. Bu esa ayol konseptining emotsional-evaluativ qatlami nega tez-tez poetik va baholovchi birliklar bilan ifodalanishini izohlaydi.

Semiotik natijalar esa ayol obrazini faqat til birligi sifatida emas, balki madaniyatning turli belgilar tarmog’ida tarqalgan ma’no tuguni sifatida ko’rishga undaydi. Bu, Lotman ta’kidlagan semiosfera doirasidagi matnlararo va kodlararo o’zaro ta’sir tamoyili bilan uyg’un keladi: ayolga oid ma’no ko’pincha turli kodlarning kesishgan joyida paydo bo’ladi va aynan shu kesishuv ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi [3]. O’zbek lingvomadaniyatshunosligi doirasidagi ishlar milliy qadriyatlarning leksik va frazeologik ifodasini keng yoritgan bo’lsa [4], ushbu tadqiqot ularni kognitiv modellashtirish va semiotik kodlar bilan birlashtirish orqali izoh doirasini kengaytiradi. Nazariy jihatdan, integrativ model ayol konseptining barqaror yadrosi bilan birga periferiyadagi diskursiv yangilanishlarni ham tushuntiradi: zamonaviy matnlarda kasbiylik va ta’lim slotlarining kuchayishi ayol konseptining agentlik komponentini periferiyadan yadroga yaqinlashtirish ehtimolini ko’rsatadi. Amaliy jihatdan, natijalar tarjima amaliyotida ekvivalentlikni faqat so’z darajasida emas, balki konseptual va semiotik kodlar darajasida ham tekshirish zarurligini anglatadi; masalan, murojaat shakllari yoki marosimiy skriptlarni boshqa madaniyatga ko’chirishda yashirin baholash qatlamlari yo’qolishi yoki o’zgarishi mumkin.

Tadqiqot cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, materiallar tanlovi muayyan korpus bilan chegaralangani sababli hududiy dialektlar, internet-muloqotning tez yangilanuvchi janrlari yoki ijtimoiy guruhlar nutqidagi farqlar to’liq qamrab olinmadi. Ikkinchidan, semiotik kodlarni tavsiflashda etnografik kuzatuv va sotsiologik ma’lumotlar bilan kengroq triangulyatsiya qilish natijalarni yanada mustahkamlashi mumkin. Kelajakdagi izlanishlar

ayol konseptini erkak konsepti bilan relatsion tahlilda, shuningdek, avlodlar kesimida diskursiv o‘zgarishlar dinamikasida o‘rganishga yo‘naltirilsa, konseptual siljishlarning mexanizmlari aniqroq ko‘rinadi [5].

Xulosa. Tadqiqot ayol konseptining o‘zbek til-madaniyat makonida ko‘p qatlamli va dinamik tuzilma ekanini ko‘rsatdi. Uning konseptual yadrosi ijtimoiy -rol, axloqiy-normativ hamda emotsional-evaluativ komponentlarning o‘zaro uyg‘unligida shakllanadi, periferiyada esa zamonaviy diskurslar ta’sirida yangilanayotgan nominatsiyalar va baholashlar jamlanadi. Freym va skript modellashtirish ayolga doir bilimlar situativ tarzda faollashishini, me tafora va metonimiya tahlili esa idealizatsiya va stereotiplashuvning kognitiv mexanizmlarini ochib berdi. Semiotik talqin ayol obrazining verbal, kinestetik hamda predmet-makon kodlari orqali barqarorlashishini va ijtimoiy ma’nomlarni uzatishda kodlararo kesishuv hal qiluvchi o‘rin tutishini asoslab berdi. Umuman, integrativ yondashuv ayol konseptini alohida faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki qadriyat, bilim va belgi tizimlari tutashgan kompleks hodisa sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Adabiyotlar ro‘yxati.

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press, 2003. 276 p.
3. Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. 704 с.
4. Mahmudov N. Til va madaniyat: lingvomadaniy tadqiqotlar. Toshkent: Fan, 2015. 240 b.
5. Wodak R. Gender and Discourse. London: SAGE Publications, 1997. 256 p.
6. Kubryakova E. S. Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004. 560 s.